

М. Шуп'яна,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права і кримінології
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Важливим регулятором суспільних відносин і забезпечення правопорядку є кримінальне право. Його вплив проявляється у двох основних напрямках: криміналізації та декриміналізації. Також використовується в цій галузі права і ще один спосіб – встановлення незлочинності діянь, що подібні за окремими ознаками до злочинів, але за своєю соціальною та правовою природою не є злочинними. До числа таких діянь належать і діяння, вчинювані за обставин, наявність яких із позиції закону передбачає визнання цих діянь допустимими, прийнятними чи навіть соціально корисними, зокрема діянь, вчинених у стані крайньої необхідності. Визначення видів і детальна правова регламентація подібних діянь становлять один із напрямів кримінально-правової політики. Як впливає із аналізу практики реалізації чинного кримінального закону, у сучасних умовах цьому напрямку приділяється значна увага, доказом чого, серед іншого, є виділення вперше в Загальній частині Кримінального кодексу України 2001 р. окремого розділу – Розділ VIII «Обставини, що виключають злочинність діяння». У цьому кодексі інститут крайньої необхідності зазнав значних перетворень. Зокрема, виключення кримінальної відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності у стані сильного душевного хвилювання. Враховуючи наведене, а також дискусійний характер змін цього інституту, одним із важливих аспектів його

дослідження, зважаючи на його глибоке історичне коріння, є дослідження історико-правового аспекту цього інституту як одного із складових елементів його вдосконалення та забезпечення ефективності його практичного застосування на сучасному етапі розвитку нашого суспільства і держави. *Актуальність цього питання* пов'язана з потребою вдосконалення законодавчого регулювання питання кримінальної відповідальності, зокрема меж крайньої необхідності, як комплексного морально-правового явища.

Серед дослідників питання, пов'язаного з історико-правовим аспектом законодавчого закріплення інституту крайньої необхідності, необхідно назвати таких учених, як: Т.І. Якімець, В.В. Орехов, Т.Ю. Орешкіна, Н.Н. Паше-Озерський, І.І. Слуцький, Ю. Макаревич, Ю.В. Баулін, В.О. Глушков та інші, які проаналізували та розвинули наявні наукові уявлення з цього питання. Однак, незважаючи на вказане, необхідно зазначити, що в сучасній юридичній літературі з історії держави і права України відсутнє комплексне дослідження питання, пов'язаного із законодавчим закріпленням інституту крайньої необхідності, зокрема дослідження законодавства часів відродження української державності (1917–1918 рр.) та законодавства, яке діяло на західноукраїнських землях до часу їх входження до складу СРСР.

Метою статті є детальний аналіз інституту крайньої необхідності на підставі приписів кримінального законодавства, що діяло на українських землях, з'ясування сутності поняття крайньої необхідності, закономірностей розвитку цього інституту на українських землях і змісту поняття меж крайньої необхідності та кола інтересів, які можуть охоронятися цим інститутом, як важливого складника її сутності.

Перші згадки про інститут крайньої необхідності в українському кримінальному законодавстві ми можемо спостерігати у правових джерелах доби Київської Русі. Однак вони ще були далекими від його сучасного розуміння, і тому наявність цього інституту і основному акті цього періоду – «Руській Правді» – зумовлює суперечності. Зокрема, ознаки крайньої необхідності вбачають у ст. 68 «Руської Правди» за Кармазінським списком і ст. 50 за Троїцьким списком. У цих статтях зазначалось, що не підлягатиме відповідальності купець, якщо не з його вини ввірений йому чужий товар не буде збережено внаслідок пожежі, захоплення військом. Однак, як зазначає М.О. Розін, з позицією якого ми погоджуємось, у цьому випадку про крайню необхідність вести мову не можна, оскільки тут ідеться про відсутність волі особи щодо заподіяної шкоди, а не про заподіяння шкоди з метою захисту своїх прав [1, с. 114].

З більшою впевненістю про законодавче закріплення інституту крайньої необхідності можемо говорити уже у Литовських статутах. Зокрема, у першому Литовському статуті 1529 р. в статті 13 розділу XII передбачалось [2, с. 6]: «А якби хто, обороняючись, неумисно вбив чужого собаку, той не повинен нічого платити за нього, але, якби кинувши щось у собаку, вбив його, мусить господарю заплатити». Ця норма закріплює право на оборону свого життя чи здоров'я від нападу тварини. Також у цій нормі міститься вказівка на неумисність вбивства собаки,

що дає можливість зробити висновок, що у разі цілеспрямованого заподіяння смерті собаці відповідальність особи не виключається [3, с. 291]. Враховуючи вищенаведене, можемо зробити висновок, що крайня необхідність була пов'язана лише з нападом собаки. Право на такий захист було пов'язане з небезпекою для життя та здоров'я і ним наділялась лише особа, на яку напала собака. Отже, як бачимо інститут крайньої необхідності мав досить обмежені рамки та був прив'язаний лише до єдиного випадку – напад собаки.

У другому Литовському статуті 1566 р. ситуація щодо меж крайньої необхідності не змінилась. Зокрема, у ньому зазначалось: «А якби хто вбив чужого собаку умисно, не руками або застрелив його, той повинен відшкодувати вартість собаки згідно із встановленими цінами; якщо ж він вб'є собаку руками, києм або якоюсь зброєю, а не шляхом кидання щось у нього чи пострілу, то відшкодувати вартість собаки він не повинен». У цьому випадку, як зазначає Т.І. Якімець, йдеться про спосіб вбивства собаки: у разі вбивства собаки з відстані (шляхом пострілу чи кидання якогось предмета у неї) небезпека нападу собаки не є неминучою, і тому стан крайньої необхідності не виникає. Однак у разі безпосереднього контакту із собакою виникає реальна небезпека отримання тілесних ушкоджень, тому у цьому випадку можемо говорити про виникнення стану крайньої необхідності [4, с. 346].

Третій Литовський статут 1588 р. передбачав уже два випадки, у яких виникає стан крайньої необхідності. В статті 3 Розділу I зазначалось, що у разі голоду допускається здача ворогові замку і за це діяння особа не нестиме кримінальної відповідальності, хоча за відсутності цієї обставини таке діяння вважалось тяжким політичним злочином. Другий випадок стосувався вбивства собаки і був у тій же редакції, що й у другому Литовському статуті 1566 р. Коментуючи цей

випадок, Й. Малиновський зазначав, що основним аспектом, який виключає кримінальну відповідальність за вбивство чужого собаки, є оборона від її нападу. Доказом того, що собака вбита під час оборони від її нападу, є характер застосованої при цьому зброї: вбивство палкою чи іншим знаряддям, яке є в руках, є свідченням того, що небезпека дійсно загрожувала, і, навпаки, застосування вогнепальної зброї вказувало на те, що тварина була знищена не під час оборони [1, с. 115].

Цікавим є підхід законодавця щодо інституту крайньої необхідності, закріплений у збірнику «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., де у главі 24 «Про крадіїв і покарання для них, а також про інші схожі справи» в статті 8 містилась норма, котра вказувала на обставину, що повинна враховуватися під час розгляду справи про крадіжку, вчинення крадіжки в стані голоду [5, с. 218]. У цьому разі зміст цієї обставини (вчинення діяння у стані необхідності – голод) свідчить про те, що ця обставина лише є обставиною, що пом'якшує покарання і на злочинність діяння наявність цієї обставини не впливала.

Протягом тривалого часу, аж до 1917 р., значна частина українських земель перебувала у складі Російської імперії. Унаслідок другого (1793 р.) й третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії увійшли Правобережна Україна й Східна Волинь, а за результатами успішної війни з Туреччиною до Росії було приєднано причорноморські степи та Кримське ханство (1783 р.). До складу ж Австрійської імперії, а з 1867 р. – Австро-Угорської дуалістичної монархії увійшли Галичина (1772 р.), Буковина (1774 р.) та Закарпаття (1526 р.) [5, с. 237].

Досить прогресивно розвивалася австрійська кримінально-правова теорія, зокрема, щодо питання інституту крайньої необхідності.

Як зазначає П. Стебельський, крайня необхідність є наявною за таких обставин:

1) Має існувати небезпека, яка повинна бути безпосередньою та існувати цієї миті і ще не минути;

2) Небезпека має мати своїм джерелом сили природи чи дії іншої особи;

3) Небезпека повинна загрожувати життю чи здоров'ю;

4) Шкода повинна бути заподіяна з метою уникнення небезпеки;

5) Заподіяна шкода повинна бути меншою, ніж відвернена [6, с. 135].

Однак розвинена теорія австрійського кримінального права щодо крайньої необхідності практично не відобразилась у тогочасному кримінальному праві. З 1772 р. кримінально-правові відносини на українських землях, які відійшли до складу Австрійської імперії, регулювалися приписами Кримінального кодексу Марії Терезії від 1768 р. Цим кодексом не було врегульовано інституту крайньої необхідності. 13 січня 1787 р. було прийнято «Всеагальний закон про злочини і їхні покарання», який став новим джерелом кримінального права. У цьому законодавчому акті також не було врегульовано цього інституту. Також цей інститут не був врегульований у кримінальному кодексі 1803 р. Лише §2 австрійського кримінального кодексу 1852 р. містив приписи, що регулювали інститут крайньої необхідності. У ньому зазначалось, що не буде тяжким злочином діяння, вчинене особою під дією примусу чи у разі необхідної виправданої оборони. Однак, як справедливо зазначає Е. Кшимуські, тут ідеться про дію примусу, тобто обставину, що виключає волю особи, а тому говорити про наявність стану крайньої необхідності ми не можемо, оскільки наявність волі особи для цього стану є обов'язковою ознакою [7, с. 201].

У 1879 р. було прийнято угорський кримінальний кодекс, який застосовувався і на Закарпатті, яке входило до складу Угорщини. Згідно з §80 цього кодексу: «Діяння не карається, якщо

воно вчинене у стані крайньої необхідності для врятування невинної у виникненні такого стану особи від безпосередньої небезпеки для життя особи, яка захищається і якщо таку небезпеку не можна було відвернути іншим чином». У цьому випадку значну увагу законодавець приділяє тій обставині, щоб особа, яка захищається, не була причетна до виникнення стану крайньої необхідності [1, с. 116].

Уперше на законодавчому рівні питання крайньої необхідності на території України, яка відійшла до Російської імперії, було закріплено у Зводі Законів Російської імперії 1832 р. Щодо інституту крайньої необхідності у цьому акті зазначалось, що покараний буде той, хто зруйнує чи спалить двори, паркани, але за винятком того, хто діяв за крайньої потреби. Також зазначалось, що не буде покараний той, хто вкраде через голод, і такого стану він зможе довести, а вкрадене ним буде їстівним чи таким, що вгамовує спрагу і мало малий розмір. Як бачимо, наявність стану крайньої необхідності в цьому випадку розглядалась як обставина, що виключала можливість застосувати до особи покарання, але не виключає наявність у діяч особи злочину.

В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. зазначалось, що діяння вчинене в стані крайньої необхідності є обставиною, що виключає злочинність діяння [1, с. 115]. У Кримінальному Уложенні 1903 р. вперше було законодавчо закріплено межі крайньої необхідності. У п. 46 цього Уложення зазначалось: «Не є злочином діяння, вчинене для врятування власного життя чи життя іншої особи від небезпеки, що є наслідком погрози, незаконного примусу чи іншої причини, яку не можна було відвернути іншим способом. Також не є злочином діяння, вчинене для врятування здоров'я, свободи, недоторканності чи іншого особистого або майнового блага власного чи іншої особи від небезпеки, яка є наслід-

ком погрози, незаконного примусу чи іншої причини, яку не можна було відвернути іншим способом, якщо були достатні причини вважати завдану шкоду менш значущою порівняно з відверненою [8]. Отже, як бачимо в цьому акті стан крайньої необхідності виникав не лише в особи, якій загрожувала небезпека. Цей стан пов'язувався не лише з виникненням небезпеки для життя чи здоров'я, а також із небезпекою, яка загрожувала іншим особистим чи майновим благам. Така небезпека могла бути результатом дії будь-якої неправомірної дії, а не лише нападу собаки, як це було раніше. Щодо меж крайньої необхідності то, як бачимо, вони були пов'язані з двома аспектами: 1) шкоду не можна було відвернути в інший спосіб, ніж це було зроблено; 2) завдана шкода є менш значущою, ніж відвернена.

У часи Центральної Ради в Українській Народній Республіці діяло в повному обсязі Кримінальне Уложення 1903 р., а у «власному» кримінальному законодавстві (Третьому універсалі від 7 листопада 1918 р, Законі «Про амністію» від 19 листопада 1917 р., Законі «Про покарання учасників воєн і повстань проти Української держави» від 5 березня 1918 р., Законі «Про виручку та податки» від 20 грудня 1917 р., Циркулярі «Про затримання та притягнення до відповідальності чужинців – спекулянтів, які не мають документів на право в'їзду на територію УНР» від 13 квітня 1918 р.) особливостей регулювання питання інституту крайньої необхідності передбачено не було. Розвиток кримінального законодавства Української держави за П. Скоропадського здійснювався шляхом вибіркового скасування, оновлення й доповнення тих кримінально-правових норм, які не суперечили політичним і соціально-економічним засадам української державності. Щодо інституту крайньої необхідності, то регулювання цього питання відбувалось на підставі вже згаданого Кримінального Уложення

1903 р. Така ситуація була і за часів Директорії [5, с. 316–330].

На території ЗУНР, згідно з Постановою Української Національної Ради, в галузі цивільного, кримінального і процесуального права використовувалося австрійське законодавство, якщо воно не суперечило цілям Української держави. Основним джерелом кримінального права залишався австрійський кримінальний кодекс 1852 р., про який уже згадувалося.

За Ризьким мирним договором 1921 р., Західна Україна (Східна Галичина і Західна Волинь) була передана Польщі і перебувала у її складі аж до 1939 р. До 1932 р. на території Галичини питання кримінального права продовжувало врегульовуватися нормами австрійського кримінального кодексу 1852 р., а на території Західної Волині нормами Зводу законів Російської імперії 1832 р. та Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. [5, с. 331]. 11 липня 1932 р. згідно з розпорядженням президента Республіки Польща було затверджено Кримінальний кодекс. У §22 цього кодексу зазначалось: «Не підлягає покаранню той, хто діє з метою відвернення безпосередньої небезпеки, що загрожує власним інтересам чи інтересам інших осіб, якщо цю небезпеку не можна було відвернути у інший спосіб. Не діє у стані крайньої необхідності той, хто має обов'язок піддаватися небезпеці. Заподіяна шкода не може бути явно вищою, ніж відвернена. У разі перевищення меж крайньої необхідності суд враховує наявність цього стану як обставину, що пом'якшує покарання» [9, с. 267]. Отже, як бачимо з цієї норми, цим кодексом крайня необхідність визнавалась обставиною, що звільняє від застосування покарання. Щодо меж крайньої необхідності, то вони, як і у Кримінальному Уложенні 1903 р., виводились із порівняння заподіяної та відверненої шкоди. У цьому кодексі вперше було зазначено наслідок перевищення меж крайньої необхідності – врахування їх

у цьому випадку лише як обставини, що пом'якшує покарання.

Щодо Закарпаття, то з 1920 р. воно ввійшло до складу Чехословаччини. Кримінально-правові відносини на його території продовжували врегульовуватися нормами австрійського кримінального кодексу 1852 р.

Що ж до Північної Буковини, то вона на підставі Сен-Жерменського (1919) та Сервського (1920 р.) мирних договорів відійшла до Румунії. 1 січня 1937 р. – набрав чинності прийнятий 18 березня 1936 р. Кримінальний кодекс Румунії. Відповідно до ст. 131 цього Кодексу не є злочинним діяння, яке вчинене для того, щоб врятуватися від реальної небезпеки чи випадкової небезпеки, яка загрожує власному життю чи недоторканності, якщо ця небезпека не могла бути відвернена іншим чином. У цьому випадку не підлягає відшкодуванню майнова шкода, заподіяна за наведених вище обставин, якщо врятоване майно має більшу вартість, ніж зруйноване [10].

Уперше в українському радянському кримінальному законодавстві інститут крайньої необхідності був закріплений у ст. 20 КК УРСР 1922 р. У Кримінальному кодексі УРСР 1927 р., ч. 2 ст. 13, зазначалось, що судово-виправні заходи не застосовуються, якщо дії, передбачені в цьому кодексі, вчинено для того, щоб запобігти небезпеці, яку не можна було відвернути за цих обставин іншим способом, а заподіяна в цьому випадку шкода є меншою, ніж відвернена [1, с. 116]. Як бачимо, крайня необхідність визнавалась, згідно з приписами цього Кодексу, обставиною, що впливає на покарання винної особи, а не на злочинність її діяння.

Поворотним моментом у ставленні законодавця до інституту крайньої необхідності виявилось положення, закріплене у КК Української РСР 1960 р., який згодом, у 1991 р., став першим кримінальним законом незалежної України. У ст. 16 цього Кодексу зазначалось: «Не є злочином дія, яка хоч і підпадає під ознаки діяння,

передбаченого кримінальним законом, але вчинена в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що загрожує інтересам радянської держави, громадським інтересам, особі чи правам цієї особи або інших осіб, якщо цю небезпеку за цих обставин не можна було усунути іншими засобами, і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена» [11].

На сучасному етапі, після прийняття в 1996 р. Конституції незалежної України, розпочалося активне розроблення нового кримінального законодавства. 5 квітня 2001 р. Верховна Рада України прийняла новий кримінальний закон України – Кримінальний кодекс України. Згідно із ст. 39 цього Кодексу: «Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода» [12].

Наведене в ч. 1 ст. 39 КК законодавче визначення дає змогу виділити три основні ознаки крайньої необхідності як субінституту обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння: 1) для правоохоронюваних інтересів виникла небезпека; 2) вона не може бути усунена у спосіб, відмінний від заподіяння шкоди іншим правоохоронюваним інтересам (тобто в особи не було можливості врятуватися втечею, шляхом звернення до інших осіб, включно з органами влади, тощо); 3) заподіяна шкода не повинна перевищувати відвернену шкоду. Щодо останньої ознаки, то необхідно зазначити, що КК 1960 р. встановлював, що заподіяна за крайньої необ-

хідності шкода має бути меншою, ніж відвернена (потенційна) шкода. Чинний КК допускає рівність шкоди заподіяної та відверненої, і це є важливою законодавчою новелою [13, с. 267], оскільки відповідно до ч. 2 ст. 39 КК України перевищення меж крайньої необхідності – це умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більшою, ніж шкода відвернена, на відміну від КК 1960 р. де зазначалось, що заподіяна шкода має бути менш значною, ніж відвернена.

Отже, історико-правове дослідження питання, пов'язаного з інститутом крайньої необхідності, свідчить про низку закономірностей його законодавчої регламентації. Зокрема, заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності на ранніх етапах українського законотворення визнавалось як таке, що лише пом'якшує відповідальність особи. Наступним етапом було визнання крайньої необхідності як обставини, що виключає кримінальну відповідальність. І лише на сучасному етапі заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності є обставиною, що виключає злочинність діяння. Інша закономірність полягає у розширенні кола інтересів, що можуть охоронятися за наявності крайньої необхідності. У перших згадках про крайню необхідність вказувалося лише на можливість захисту свого життя від небезпеки, що загрожує і своїм джерелом має або собаку, або голод. Надалі йдеться про можливість збереження інших інтересів, проте виключно особи, котра захищається. На сучасному етапі особа має право відвертати небезпеку, що загрожує будь-яким правоохоронюваним інтересам, як її, так і інших осіб, якщо при цьому не було перевищено меж крайньої необхідності. Спираючись на аналіз наведеного, можемо зробити висновок, що історико-правовий досвід регулювання цього питання є основою для встановлення змісту інституту крайньої необхідності в сучасному кримінальному

законодавстві та важливим аспектом забезпечення його дієвості.

Стаття присвячена дослідженню питання розвитку законодавчого регулювання інституту крайньої необхідності. Проаналізовано основні етапи розвитку цього інституту кримінального права на території України. Автор акцентує увагу на закономірностях у законодавчому закріпленні ознак крайньої необхідності та їхнього змісту. Автором виділено три основні етапи розвитку правового регулювання цього інституту. У статті наголошується на тому, що заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності на ранніх етапах українського законотворення визнавалось як таке, що лише пом'якшує відповідальність особи. Наступним етапом було визнання крайньої необхідності як обставини, що виключає кримінальну відповідальність. І лише на сучасному етапі заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності є обставиною, що виключає злочинність діяння. У цьому аспекті поворотним моментом у ставленні законодавця до інституту крайньої необхідності виявилось положення, закріплене у КК Української РСР 1960 р., який зі змінами діяв аж до 2001 р., у якому вперше стан крайньої необхідності визнано обставиною, що виключає злочинність діяння. Також у статті наголошено на змінах, які відбулася не лише у змісті стану крайньої необхідності, але й у спрямованості цього стану. Автор наголошує на тому, що спочатку крайню необхідність розглядали лише як можливість захисту свого життя від небезпеки, що загрожує і своїм джерелом має або собаку, або голод. Далі йдеться про можливість збереження інших інтересів, проте виключно особи, котра захищається. На сучасному етапі особа має право відвертати небезпеку, що загрожує будь-яким правоохоронюваним інтересам, як її, так і інших осіб, якщо при цьому не

було перевищено меж крайньої необхідності. На підставі аналізу нормативних джерел з'ясовано сутність ознак крайньої необхідності та її меж.

Ключові слова: крайня необхідність; обставина, що виключає злочинність діяння; пом'якшення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, напад собаки.

Shupyana M. Urgent need: historical and legal aspect of legislative consolidation in Ukrainian lands

Article is devoted to coverage the essence of the development of legislative regulation of the institute of urgent need. Analyzed the main stages of the development of this institute of criminal law in the territory of Ukraine. The author emphasizes on regularities in the legislative consolidation of the signs of urgent need and their content. The author identifies three main stages of development of legal regulation of this institute. The article emphasizes that causing harm in the state of extreme necessity in the early stages of Ukrainian lawmaking was recognized as only softening the person's responsibility. The next stage was recognition of the urgent need as a circumstance that excludes criminal liability. And only at the present stage of causing harm in a state of extreme need is a circumstance that excludes the crime of action. In this aspect, the turning point in the attitude of the legislator to the institute of extreme necessity was the provision enshrined in the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1960, which was amended until 2001, in which for the first time the state of extreme necessity was recognized as a circumstance that excludes crime. The article also emphasizes the changes that have occurred not only in the content of the state of emergency, but also in the direction of this condition. The author emphasizes that at first the necessity was considered only

as an opportunity to protect one's life from the threatening danger and either a dog or a famine has its source. In the future, it is possible to preserve other interests, but only the protected person. At the present stage, a person has the right to avert a danger that threatens any law enforcement interests, both his and others, unless the limits of urgent necessity have been exceeded.

Key words: urgent need, circumstance that excludes crime of action, mitigation of punishment, release from criminal responsibility, dog attack.

Література

1. Якімець Т.І. Розвиток інституту крайньої необхідності в українському кримінальному праві. *Право України*. 2007. № 9. С. 113–117.
2. Якімець Т.І. Крайня необхідність за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 16 с.
3. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х тт. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.
4. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.
5. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 408 с.;
6. Стебельський П. Австрійське карне право. Після викладу проф. П. Стебельського. 1902/1903 . Львів : Накладом «Кружка правників» в «Акад. Громаді», 1903. 419 с.
7. Krzymuski E. Wykład prawa karnego ze stanowiska nauki i prawa austriackiego. T. 1. Wyd. 3, przerob. Kraków : Nakładem księgarńi Leona Frommera, 1911. 620 s.
8. Земляков А.В. Уголовное уложение 1903 года о государственных преступлениях, наказываемых ссылкой на поселение. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnoe-ulozhenie-1903-goda-o-gosudarstvennyh-prestupleniyah-nakazyvaemyh-ssylkoj-na-poselenie>.
9. Makarewicz J. Kodeks karny z komentarzem. 4 wyd. Lwów : Wydawnictwo zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1935. 528 s.
10. Codul Penal din 8 Aprilie 1936 an. URL: <https://lege5.ro/Gratuit/heztqnzu/codul-penal-din-1936> (дата звернення: 17.10.2019).
11. Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р. Верховна Рада УРСР. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 17.10.2019).
12. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (із змінами та доповненнями). Верховна Рада України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 17.10.2019).
13. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навч. посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.

